

O‘SMIRLARDA INTELLEKT MUAMMOSINING IJTIMOIIY VA PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Ergashev Bunyod Shokir o‘g‘li

“TURAN INTERNATIONAL UNIVERSITY”

“gumanitar fanlar va pedagogika” kafedrası o‘qituvchisi

[*ErgashevBunyod@gmail.com*](mailto:ErgashevBunyod@gmail.com)

Annotatsiya O‘zbekiston Respublikasining iqtisodiy, madaniy, ijtimoiy, ilmiy texnikaviy taraqqiyoti ko‘p jihatdan aql-ziyo egalarining, ijodiy, bunyodkorlik faoliyatiga, ayni vaqtda ularning keng bilimlariga bog‘liqdir. Jamiyatimizdagi barcha sohalar taraqqiyotida ta‘limning beqiyos o‘rni e‘tiborga olinib, ta‘lim-tarbiya tizimi mazmunini takomillashtirish, uni davr talablari bilan uyg‘unlashtirish maqsadi yo‘lidagi sa‘y-harakatlar jadal sur‘atlarda davom etmoqda. Hozirgi jamiyatda aqlan yetuk, axloqan pok, jismonan baquvvat, ruhan boy avlodga ta‘lim–tarbiya berish, mustaqil davlatimiz oldidagi eng muhim va dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi.

Hurmatli yurtboshimiz Sh.M.Mirziyoyev ta‘kidlaganidek “Sayyoramizning ertangi kuni, farovonligi farzandlarimiz qanday inson bo‘lib kamolga yetishi bilan bog‘liq. Bizning asosiy vazifamiz – yoshlarning o‘z salohiyatini namoyon qilishi uchun zarur sharoitlar yaratishdan iborat”.²³

Ma‘lumki, har qanday jamiyatning ijtimoiy–iqtisodiy taraqqiyotini inson tafakkuri va aqliy salohiyati, ma‘naviyati va madaniyati belgilab beradi. Insondagi ushbu hislatlar bevosita ta‘lim dargohlarida shakllanadi va rivojlanadi. Maktabdagi ta‘lim va tarbiya tizimi esa farzandlarimizning rivojlanayotgan qobiliyatlarini to‘g‘ri yo‘naltirishga, ularning intellektual imkoniyatlariga asoslanib, kuchli shaxslar qilib tarbiyalashga xizmat qiladi. Ushbu maqsad va vazifalarni esa xalq ta‘limi tizimi xodimlari amalga oshiradi. Shu bois ham yosh avlodlarga ta‘lim – tarbiya berish, ularning intellektual bilimlarini rivojlantirish va ularni qo‘llab quvvatlash dolzarb ijtimoiy ehtiyojlardan sanaladi.

Intellektual imkoniyatlarni rivojlantirish muammosiga bag‘ishlangan adabiyotlarni tahlil qilar ekanmiz, hozirgi kundagi ilmiy tadqiqot ishlari asosan intyegratsiyalashgan dastur asosida fanlararo umumlashtirish bilan olib borilmoqda.²⁴ Bu esa o‘z navbatida bola faoliyatining aniq turlarini emas umumiy qobiliyatlarini rivojlantirishni nazarda tutadi. O‘smir o‘quvchilarning qobiliyatlari va yuqori imkoniyatlariga asoslanib ularning tegishli saviyadagi ta‘limini tashkil etishga bag‘ishlangan ilmiy tadqiqot ishlari ozchilikni tashkil qiladi, bu esa ushbu muammoning psixologik jihatdan juda kam o‘rganilganligidan dalolat beradi.

²³ O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning BMT Bosh Assambleyasining 72-sessiyasida so‘zlagan nutqida

²⁴ Ильясов И.И. Новый взгляд на умственное развитие и развивающее обучение // Вопросы психологии. - 1996. - №3. - С. 138-141.

Yurtboshimizning yana bir fikrlarini ta'kidlash joizki, "Yoshlar tarbiyasi bilan, ularning muammolarini yechish bilan bugun shug'ullanmasak, ertaga kech bo'ladi. Bu, avvalo, yosh avlodimizga nisbatan xiyonat bo'ladi. Har qaysi hokim, har bir vazir, har qaysi mahalla raisi: "Bugun men yoshlar uchun nima ish qildim? Ertaga yoshlar manfaati uchun yana nimalar qilishim kerak?" degan savollarga javob beradigan, shunday e'tiqod bilan yashaydigan vaqt keldi. Yosh avlodimiz hayotini yaxshilash, ularning orzu-intilishlarini ro'yobga chiqarish haqida bosh qotirmaydigan, bu masalaga beparvo bo'lgan rahbarlarning biz bilan yelkadosh va safdosh bo'lishga haqqi yo'q".²⁵

Biz ushbu maqolamizda O'smirlarda intellekt muammosining ijtimoiy va psixologik xususiyatlari to'g'risida ayrim fikrlarni yuritamiz.

Kalit so'zlar: O'smirlik davri, hissiyot, ijtimoiy intellekt, kommunikativ, nutq, aql-zakovat, fikrlash, fazilat, mantiqiy xotira, monolog nutq, yozma nutq, globallashuv jarayoni, xavf-xatar.

Annotation The economic, cultural, social, scientific and technical development of the Republic of Uzbekistan depends to a large extent on the creative and creative activities of intellectuals, as well as their extensive knowledge. Taking into account the incomparable role of education in the development of all spheres of our society, the efforts to improve the content of the educational system and harmonize it with the requirements of the time continue at a rapid pace. In today's society, providing education to a mentally mature, morally pure, physically strong, spiritually rich generation is one of the most important and urgent tasks for our independent state.

As our respected President Sh.M. Mirziyoyev said, "The future and well-being of our planet depends on how our children grow up to be human beings. Our main task is to create the necessary conditions for young people to show their potential."

It is known that the socio-economic development of any society is determined by human thinking and mental potential, spirituality and culture. These feelings in a person are formed and developed directly in educational institutions. The system of education and upbringing in the school serves to properly direct the developing abilities of our children, to educate them as strong individuals based on their intellectual capabilities. These goals and tasks are implemented by the employees of the public education system. Therefore, education and training of young generations, development of their intellectual knowledge and their support are among the urgent social needs.

Analyzing the literature devoted to the problem of development of intellectual capabilities, current scientific research works are mainly carried out on the basis of an integrated program with interdisciplinary generalization. This, in turn, implies the development of the child's general abilities, not specific types of activities. Scientific research works dedicated to the organization of the appropriate level of education of adolescent students based on their abilities and high potential are a minority, which indicates that this problem is psychologically under-studied.

²⁵ O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning O'zbekiston yoshlari forumida so'zlagan nutqi 26.12.2020

It is worth noting another opinion of our head of state: "If we do not deal with education of young people and solving their problems today, tomorrow will be too late. First of all, this is a betrayal of our young generation. Every mayor, every minister, every neighborhood chairman: "What did I do for the youth today? What else should I do tomorrow for the benefit of the youth?" The time has come to answer such questions and live with such faith. Leaders who do not think about improving the lives of our young generation and realizing their dreams, who are indifferent to this issue, have no right to be shoulder to shoulder with us."

In this article, we present some thoughts about the social and psychological characteristics of the problem of intelligence in teenagers.

Key words: Adolescence, emotion, social intelligence, communicative, speech, intelligence, thinking, virtue, logical memory, monologue speech, written speech, globalization process, risk.

O'smirlik davri taqlidchanligi, hissiyotlilik, mardligi, tantiligi, o'z- o'ziga xos psixologik xususiyatlari bilan farqlanuvchi davrdir. Bu davrning asosiy ko'zga ko'rinadigan xususiyatlaridan biri ijtimoiy intellektning namoyon bo'lishidir. O'smirning eng muhim xususiyatlaridan yana biri uning aqlning tanqidiyligiga nisbatan munosabatning tez rivojlanishiga bog'liq jarayonlar uning ijtimoiy intellektini faallashtiradi.

Xo'sh, o'smirning psixik o'sishini harakatga keltiruvchi kuch bu uning ijtimoiy intellektimi? Ijtimoiy intellekt deganda nimani tushunamiz? Ijtimoiy intellekt - bu ijtimoiy o'zaro ta'sirning muvaffaqiyatini belgilaydigan qobiliyatlar to'plami. Boshqa odamning xatti-harakatlarini, o'z xatti-harakatlarini tushunish qobiliyatini, shuningdek, vaziyatga muvofiq harakat qilish qobiliyatini o'z ichiga oladi. Ijtimoiy intellekt tushunchasiko'pincha hissiy intellekt tushunchasi bilan bog'liq bo'lib, hissiy aql g'oyasi ijtimoiy intellektidan kelib chiqqanligini aytadi. Biroq, ko'pchilik mualliflar bu tushunchalar bir- biriga o'xshash, deb hisoblashadi. Ijtimoiy intellekt muammosini o'rganib kelgan olimlar ijtimoiy intellektni boshqalarning his-tuyg'ularini, fikrlarini va niyatlarini yaxshi tushunish umumiy til topish va odamlar bilan yaxshi munosabatda bo'lish qobiliyati deb baholaydilar. Ayrim tadqiqotchilar esa inson munosabatlari qoidalarini va qoidalarini yaxshi bilish boshqa odamlarning nuqtai nazarini tushunish qobiliyati va ijtimoiy vaziyatlarga yaxshi moslashish qobiliyati mavjudligini e'tirof etishadi.

O'smirlik davrida kommunikativ va shaxsiy salohiyat (muloqot va muloqotga umumiy moyillik sifatida), o'z-o'zini anglash va boshqa odamlarni tushunish qobiliyati (shu jumladan, ularning xatti-harakatlarini bashorat qilish qobiliyati) eng faol shakllanadi. Bu davrda o'smir kattalar bilan munosabati jarayonida ta'sir etuvchi omillar sifatida psixologik inqirozlarning ham ahamiyati kattadir. O'smirning fiziologik va psixologik rivojlanishi davridagi kuzatiladigan o'zgarishlar uning psixikasiga ta'sir etib boradi. Muloyim tabiatli farzand birdaniga qaysar, o'jar bo'lib qolishi mumkin. O'smirlik

davrida, birinchi navbatda, o'z harakatlarining oqibatlarini oldindan bilish va boshqalarni bashorat qilish qobiliyatining shakllanishi sodir bo'ladi.

O'smirlar voyaga yetganida, ijtimoiy aql ijtimoiy donolik shaklini oladi. Bu yoshda, birinchi navbatda, o'z xatolarini tan olish qobiliyati ham shakllanadi. O'smirlik va erta o'smirlik davridagi rivojlanishning hayotiy ijtimoiy va psixologik holatidagi o'zgarishlar yoshida o'smirlarning aql-zakovati va xulq-atvoriga yangi, ortib borayotgan talablarning paydo bo'lishi va kattalar tomondan idrok, tasavvur va e'tiborni rivojlantirish xususiyatlari ma'lum bir yosh davrida kuzatiladi. Xotira fikrlash va nutqdagi o'zgarishlar o'rta maktabdagi bolalarda yuzaga kelsada o'smirlik va erta o'smirlik davrida bola ongini rivojlantirishning asosiy yo'nalishlari paydo bo'ladi. Bunda yetakchi faoliyatni o'zgartirish, o'z-o'zini anglash, o'zini o'zi boshqarish kabi ruhiy jarayonlari takomillashadi. O'smirlik va erta o'smirlik davridagi bolalar nutqini rivojlantirishning asosiy yo'nalishlaridan biri umumiy va maxsus qobiliyatlarni rivojlantirish jarayoni bilan birga yetakchilikning asosiy turlarining qiymati faoliyati: o'qitish, muloqot va mehnat - umumiy va maxsus qobiliyatlarni rivojlantirish uchun o'smirlik va erta o'smirlik davridagi bolalarda kuzatiladi. Bu yoshdagi sezgirlik qobiliyatlarni rivojlantirish davri maktab oxirigacha bolalarning qobiliyatidagi individual farqlarning oshishi, fikrlashni rivojlantirishda, psixologik tayyorgarlik va har xil turdagi o'rganish uchun haqiqiy qobiliyatning o'ziga xos xususiyat shakllanadi. Mustaqillik va o'ziga xoslikka intilish fikrlash hamda tajriba uchun moyillik xususiyatlari intellektual faoliyat uchun yangi motivlarning paydo bo'lishini ta'minlaydi. Kognitiv rivojlanish holatining umumiy xususiyatlari yuzaga kelishi bilan maktabning yuqori sinflarida aqliy faoliyatning barcha turlarini bajarishga deyarli tayyor bo'lgan darajada kattalar ishi, shu jumladan eng murakkab faoliyatlarni bajarishga moyil bo'ladilar. O'smirlik davrida kognitiv funktsiyalar va aqlning rivojlanishi miqdoriy va sifat tomonidan Birinchisi, yoshlarning aql-zakovati tezroq, mobilroq ekanligini aks ettiradi. Sifatli o'zgarishlar - bu strukturaning o'zida siljishlar fikrlash jarayonlari: yosh intellektning qanday vazifalarni hal qilishi muhim emas, balki bu u buni qanday qiladi. 15 yoshga kelib gipotetik-deduktiv fikrlash asoslari, qobiliyati mavhumlashtirish, muqobil farazlarni shakllantirish va sanab o'tish, intellektual aks ettirish kabi jarayonlar kuzatiladi. Shu bilan birga, aniq hayotiy vazifalarni hal qilishda o'rta maktab o'quvchilari g'ayrioddiylikni ko'rsatadilar zukkolik, topqirlik xususiyatlari zukkolik, ba'zan abstrakt qilish qobiliyatidan ustunligi bilan farqlanib boradi. O'smirlik davrida aqliy rivojlanish bilimlarni to'plashda muayyan ko'nikmalar, intellektning xususiyatlari va tuzilishidagi o'zgarishlar, shaxsning shakllanishida qanchalik aqliy faoliyat uslubi - individual o'ziga xos psixologik tizim insonongli ravishda yoki o'z-o'zidan eng yaxshisi uchun murojaat qiladigan vositalar ularning individualligini faoliyatning ob'ektiv, tashqi sharoitlari bilan muvozanatlash. kognitiv jarayonlar, bu tur bilan chambarchas bog'liq bo'lgan fikrlash uslubi sifatida ishlaydi asabiy faoliyat, temperament, tarbiya sharoitlari va o'z-o'zini tarbiyalash qobiliyatlari yuzaga keladi.

Maktab o'quvchilarining bilish jarayonlari ularni mukammal va moslashuvchan qiladigan fazilatlariga ega bo'ladi va bilish vositalarining rivojlanishi bolalarning haqiqiy shaxsiy rivojlanishidan bir oz oldinda yuradi. Biroq, bu fakt psixologik me'yor emas. Agar mashg'ulotlarga shunchalik e'tibor berilsa, vaziyat boshqacha bo'lishi mumkin edi. Boshlang'ich sinflardan o'rta sinflarga, keyin esa maktabning yuqori sinflariga o'tish bilan bolalarning biznes va boshqalar bilan shaxsiy munosabatlar tizimidagi pozitsiyasi o'zgaradi. Ularning hayotida tobora ko'proq vaqt jiddiy masalalar bilan shug'ullana boshlaydi. Ularning aql-zakovati uchun talablar ortib boradiki ular hayotlarini jiddiy tarzda qabul qilishlarini istab qoladilar. O'qituvchilar va ota-onalar o'smirlar bilan yangi muloqot uslubiga o'tishni boshlaydilar, ular his tuyg'ulardan ko'ra ko'proq aqli va mantig'iga murojaat qiladilar. Kognitiv rivojlanish holatining umumiy xususiyatlari. O'smirlik va erta o'smirlik davridagi rivojlanishning hayotiy ijtimoiy va psixologik holatidagi o'zgarishlar o'smirlarning aql-zakovati va xulq-atvoriga yangi, ortib borayotgan talablarning paydo bo'lishi kuzatiladi. O'smir yigitlarda idrok, tasavvur va e'tiborni rivojlantirish xususiyatlari yuzaga kelsa xotira, fikrlash va nutqdagi o'zgarishlar o'rta maktabdagi bolalarda aks etadi. O'smirlarning intellektual faolligini oshirish, ularning narsalarning mohiyatiga kirib borish istagi, intellektual faoliyat uchun yangi motivlar paydo bo'lishi mumkin. O'qituvchilar va ota-onalar o'smirlar bilan yangi muloqot uslubiga o'tishni boshlaydilar, ular his- tuyg'ulardan ko'ra ko'proq aqli va mantig'iga murojaat qiladilar. Kattalar bilan birgalikda o'xshash narsalarni baholash va qayta qurish bilan bog'liq muhim jarayonlar sodir bo'ladi. Mantiqiy xotira faol rivojlana boshlaydi va tez orada shunday darajaga yetadi bolaning ushbu turdagi xotiradan imtiyozli foydalanishga o'tishi va ixtiyoriy va vositachi xotirani yuzaga keltiradi. Mantiqiy xotiradan hayotda tez-tez amaliy foydalanilsa reaksiya sifatida mexanik xotiraning rivojlanishi sekinlashadi. Maktabda ko'plab yangi o'quv fanlarining paydo bo'lishi tufayli o'smir eslashi kerak bo'lgan ma'lumotlar miqdori, shu jumladan mexanik xotirani keltirib chiqaradi. Uning xotirasi bilan bog'liq muammolar bor va bu yoshda yomon xotira shikoyatlari yosh talabalarga qaraganda ancha tez-tez uchraydi. Shu bilan birga, o'smirlar yodlashni yaxshilash usullariga qiziqish uyg'otadi.

A.N.Leontev xotiraning ikkita asosiy turi - to'g'ridan-to'g'ri va bilvosita - bolalik davrida qanday rivojlanishini o'rganib chiqdi va katta maktab yoshida ularning o'zgarishi xususiyatlarini aniqladi.

Xotira va fikrlash o'rtasidagi munosabatlar ham yoshga qarab o'zgaradi. Erta bolalik davrida xotira asosiy aqliy funktsiyalardan biri bo'lib, unga bog'liq boshqa barcha aqliy jarayonlar quriladi. Bu yoshdagi bolaning fikrlashi ko'p jihatdan uning xotirasi bilan belgilanadi: o'ylash - eslash. Boshlang'ich maktab yoshida fikrlash xotira bilan yuqori darajada bo'lib unga bevosita bog'liq holda rivojlanadi. Xotira va boshqalar o'rtasidagi munosabatlarning hal qiluvchi o'zgarishi aqliy funktsiyalar o'smirlik davrida yuzaga keladi. Bolalar xotirasini o'rganish Bu asr o'smir uchun eslash fikrlash ekanligini ko'rsatdi. Uning jarayoni yodlash fikrlash, eslab qolgan material doirasida mantiqiy munosabatlarni o'rnatish uchun qisqartiriladi va eslash ular bo'yicha materialni

tiklashdan iborat bo'lgan munosabatlarni yuzaga keltiradi. O'smirlik va erta o'smirlik davrida monolog va yozma nutq faol rivojlanadi, Ayniqsa V sinfdan IX sinfgacha ravon va ifodali o'qish qobiliyatini yoddan aytib berish qobiliyati to'g'ri, rivojlanadi V-VI sinflarda esa kichik asarni yoki matnning parchasini takrorlash qobiliyatidan og'zaki taqdimotni mustaqil ravishda tayyorlash qobiliyatiga qadar; mulohaza yuritish, fikr bildirish va ular uchun bahslashish va shu qatorda nutqni rivojlantirishda alohida yo'nalish fikrlash va nutqning o'zaro bog'liqligi bilan bog'liq jarayonlar shakllanadi. Og'zaki yoki yozma matn rejasini tuzish qobiliyati ayniqsa IX-X sinflarda umumiy va xususiy rivojlanish shakllanadi. So'nggi yillarda ilm fan rivojlanishi bilan insonlarning ilmiy salohiyatining oshib borishi bilan bir qatorda ijtimoiy intellekt masalasi muammolari dolzarblik darajasiga muvofiq o'rganilib kelinmoqda. Ayrim psixologlar har bir bola ma'lum bir intellektual salohiyatga ega bo'lib tug'iladi, ular yetuklik va tajribalar tufayli o'sib boradi va rivojlanadi deb ta'kidlasalarda, ayrim ilmiy salohiyat egalari inson hissiy sezgirlik, hissiy xotira, hissiy ishlov berish va hissiy o'rganish qobiliyatini nuqtai nazaridan ba'zi bir tug'ma hissiy aql salohiyati bilan tug'iladi degan fikrni beradilar.

Bu qanchalik to'g'ri? Biz yuqorida keltirib o'tilgan nazariy yondashuvlar asosida o'smir yoshiga bog'liq bo'lgan ijtimoiy intellekt muammolariga kiruvchi kognitiv va aqliy jarayonlar bilan bog'liq muammolarga yondashib o'tdik. Biroq o'smirlik davridagi hissiy jarayonlarning yuzaga kelishi ijtimoiy intellektning rivojlanishiga ta'sir etishi haqidagi fikrlarimizni boyitar ekanmiz avvalambor o'smirlik davrida kuzatiladigan yana bir asosiy xususiyatlardan biri bu ularning hissiy qobiliyatlarga ega ekanligida deb hisoblaymiz.

Ijtimoiy intellekt muammosi so'nggi paytlarda olimlar va tadqiqotchilarning e'tiborini tobora ko'proq jalb qilmoqda. Ehtimol, aqlning ushbu turiga e'tiborning kuchayishi globallashuv jarayonlari, madaniyatlararo muloqotning rivojlanishi va boshqalar bilan birga keladigan kommunikativ makon chegaralarining kengayishi bilan bog'liq. Ijtimoiy intellekt ko'pincha odamlarni va ularning o'zaro ta'sir qilish holatlarini tushunish emas, balki ularni boshqarish yoki moslashtirish qobiliyati sifatida ham ta'riflanadi. Shuni ta'kidlash kerakki, ijtimoiy intellektning ta'rifi har qanday boshqa turdagi aql kabi nafaqat kognitiv, kognitiv jihatni, balki xulq-atvor jihatini, atrof-muhitga ta'sirini ham o'z ichiga oladi [2, p. 18]. Ijtimoiy intellekt - bu ijtimoiy o'zaro ta'sirning muvaffaqiyatini belgilovchi shaxsiy xususiyatdir va bu, o'z navbatida, o'smirlarning ijtimoiy va natijada kasbiy o'zini o'zi belgilashiga ta'sir qiladi. O'smirlik davrida refleksivlik ijtimoiy intellektni shakllantirishda hal qiluvchi shartdir. U shaxsning o'zini boshqalar tomonidan qanday idrok etishini anglashida namoyon bo'ladi, ya'ni "ma'naviy olamning ichki tuzilishini, borliq va tafakkurning pirovard asoslarini, butun insoniyat madaniyatini o'z-o'zini bilish faoliyati" [1, p. . 417].

Ijtimoiy intellekt odamlarning harakatlari, harakatlari, nutqi, shuningdek, og'zaki bo'lmagan xatti-harakatlari (imo-ishoralari, yuz ifodalari) haqida tushuncha beradi. U shaxsning kommunikativ qobiliyatining kognitiv komponenti sifatida ishlaydi. Uning shakllanishi maktabda o'qishning boshlanishi bilan rag'batlantiriladi, bunda muloqot

doirasi o'sishi bilan bolada sezgirlik, o'z his-tuyg'ularini to'g'ridan-to'g'ri idrok etmasdan boshqasiga empatiya qilish qobiliyati, boshqasining nuqtai nazarini qabul qilish qobiliyati rivojlanadi. shaxs, o'z fikrini himoya qilish [3, p. 4].

So'nggi yillarda rivojlanish psixopatologlari bolaning rivojlanishidagi xavf va himoya omillarini o'rganish bilan tobora ko'proq shug'ullanmoqdalar. Tadqiqotlar turli xil dispozitsion va atrof-muhit o'zgaruvchilari - individual ravishda va bir-biri bilan o'zaro aloqada - yuqori xavf sharoitida ijtimoiy kompetentsiyani rivojlantirish va qo'llab-quvvatlashga qanday hissa qo'shishini o'rganib chiqdi.

Ushbu sohadagi empirik tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, bolaning shaxsiy fazilatlarini yuqori xavfli vaziyatlardan himoya qiluvchi omillarning asosiy sinfini tashkil qiladi (Garmezy, 1985). Zaiflikdan himoya qilish nuqtai nazaridan o'rganilgan shaxsiy xususiyatlar orasida razvedka eng ko'p o'rganilganlar qatoriga kiradi. Intellektual qobiliyat yuqori xavf guruhidagi bolalar va o'smirlar o'rtasida maktabga asoslangan kompetentsiyaning kuchli o'zaro bog'liqligi aniqlandi, bu o'quv yutuqlari, shuningdek, tengdoshlari va o'qituvchilarining reytinglari bilan bog'liqligini ko'rsatadi (Garmezy, Masten va Tellegen, 1984; Luthar, 1991). ;Mastenet boshq., 1988).

Moslashishda aqlning roli haqidagi ko'pgina nazariyalar oddiy bir yo'nalishli ta'sirlarni bashorat qiladi, kognitiv nuqsonlar to'g'ridan-to'g'ri yoki vositachilik o'zgaruvchilari orqali moslashishda qiyinchiliklarga olib keladi (White, Moffitt va Silva, 1989). Biroq, tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, aqlning moslashishdagi roli biroz murakkab bo'lishi mumkin, ko'pincha oddiy korrelyatsion ta'sirlardan tashqariga chiqadi. Hozirgacha aql va moslashuv nazariyalarida o'zaro ta'sirlar kamdan-kam hollarda ko'rib chiqildi; Bunday ta'sirlar aniq ko'proq e'tiborni talab qiladi (Luthar & Zigler, 1991; White va boshqalar, 1989).

Moslashuvchanlik bo'yicha so'nggi tadqiqotlar, sozlashni bashorat qilishda razvedkaning boshqa o'zgaruvchilar bilan o'zaro ta'siri haqida ba'zi bir dastlabki tushunchalarni taqdim etdi. Ba'zi tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, aql hayot stressidan himoya qiluvchi omil hisoblanadi. Masalan, o'smirlikdan oldingi bolalar ustida olib borilgan tadqiqotda Masten va boshqalar. (1988) stress omillarining ko'payishi bilan aqlli bolalar o'zlarining aqlli tengdoshlari tomonidan ko'rsatilgan faoliyatdagi pasayishlarni ko'rsatmasligini aniqladilar. Boshqa bir tadqiqot (Kandel va boshq., 1988) IQ antisosyal xatti-harakatlar xavfi yuqori bo'lgan kattalar erkaklar uchun himoya omili ekanligini ko'rsatdi. Ushbu tergovda, yuqori xavf ostida bo'lishiga qaramay (ya'ni, og'ir jinoyatchi otalari bo'lgan) jinoiy xatti-harakatlarni isbotlamagan erkaklar IQ darajasi yuqori va past xavf darajasi va mavjudlik va yo'qlik bilan tavsiflangan boshqa uchta guruhdagi erkaklarnikiga qaraganda ancha yuqori edi. og'ir jinoiy harakatlar.

Boshqa tadqiqotlar razvedka xavf-xatarlardan himoya qiluvchi omil ekanligi haqidagi tushunchani shubha ostiga qo'yadigan natijalarni taqdim etdi. Shahar ichidagi o'smirlarni o'rganish (Luthar, 1991), aksincha, aqlning zaiflik deb ataladigan jarayonlarda ishtirok etishini aniqladi. Umuman olganda, aqlli bolalar maktabda aqli past bo'lgan bolalarga qaraganda yaxshiroq natijalarga erishdilar. Hayotiy stressning yuqori darajasida

ular o'zlarining afzalliklarini yo'qotdilar va kam aqlli tengdoshlarinikiga o'xshash malaka darajalarini namoyish etdilar. Garchi ularning ishlash ko'rsatkichlari hech qachon past intellektli bolalarnikidan ancha past darajaga tushmagan bo'lsa-da, yorqin bolalarning boshqalarga nisbatan sezilarli ustunligi faqat hayotiy stress darajasi past bo'lganda namoyon bo'ldi. Xuddi shunday, Kandel va boshqalarning istiqbolli replikatsiyasi. (1988) tadqiqoti (White va boshq., 1989) Kandel va uning hamkasblari tomonidan olingan turdagi razvedka bilan bog'liq muhim o'zaro ta'sirlarni bermadi.

Moslashishni bashorat qilishda aql va stress omillari o'rtasidagi o'zaro ta'sirlarni o'z ichiga olgan topilmalar uchun turli talqinlar taklif qilingan. Masalan, intellektning himoya funksiyasining topilmalarini tushuntirishda, yuqori IQ muammolarni hal qilish va engish nuqtai nazaridan aktivlarni o'z ichiga olishi mumkinligi taklif qilingan: Aqlli bolalar o'z xatti-harakatlarining oqibatlarini yaxshiroq baholay oladilar, qoniqishni kechiktiradilar, va impulsni o'z ichiga oladi (Garmezy & Masten, 1991). Zaiflik omili sifatida ishlaydigan razvedka topilmalari kontekstida ko'proq aqlli bolalar atrof-muhitga nisbatan yuqori sezuvchanlik darajasiga ega ekanligi ta'kidlangan (Zigler va Farber, 1985). Bu yuqori sezuvchanlik, aqli past bo'lganlarga qaraganda, yorqinroq bolalarning hayotiy stress omillariga ko'proq moyil bo'lishiga olib kelishi mumkin (Luthar, 1991).

Aql-idrokni o'z ichiga olgan zaiflik ta'sirini talqin qilishning muqobil yondashuvi noqulay o'smirlar orasida maktab faoliyati to'g'risida turli xil dastlabki taxminlarni o'z ichiga oladi. Luthar (1991) keltirgan "reaktivlik" gipotezasini ko'rib chiqsak, aniq taxmin shuki, shaharning aqlli yoshlari odatda yaxshi natijalarga erishadilar, ammo ular salbiy hayotiy vaziyatlarda sustlashadi. Oldingi tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, kam ta'minlangan yoshlar ko'pincha maktabda yaxshi ishlashga unchalik rag'batlanmaydilar (Gruen & Zigler, 1968; Ogbu, 1978, 1982). Ushbu topilmalar qiyin vaziyatlarda ishlashning pasayishiga e'tibor qaratishdan ko'ra, yorqin shahar yoshlari orasida qulay sharoitlarda maktab samaradorligini oshirishga qaratilgan talqinlarni ko'rib chiqish foydaliligini ko'rsatadi.

Ushbu tadqiqotning asosiy maqsadi aqli zaif o'smirlarning maktabda kutilayotgan yuqori darajadagi kompetentsiyalarini faqat "potentsiallashtiruvchi" yoki "osonlashtiruvchi" omillar mavjud bo'lganda ko'rsatish imkoniyatini yanada o'rganish edi. Lutarning (1991) yuqori darajadagi, ammo aql darajasi past bo'lgan yoshlar orasida yuqori stressga nisbatan past stress ostida sezilarli darajada yuqori kompetentsiya haqidagi xulosalariga asoslanib, ushbu tadqiqotda bunday interaktiv tendentsiyalar boshqa o'zgaruvchilar bilan takrorlanishi mumkinmi yoki yo'qligini aniqlashga urinish edi. Bu, past hayotdagi stress kabi, ijtimoiy kompetentsiya darajalari bilan ham ijobiy bog'liqligi ko'rsatilgan.

"Moderator o'zgaruvchilari" sifatida o'rganish uchun tanlangan dispozitsion o'zgaruvchilar yoki aqlning kompetentsiyani bashorat qilishda o'zaro ta'sir qilishi mumkin bo'lgan o'zgaruvchilarga ego rivojlanishi va nazorat o'rnatish kiradi. Bu ikkala o'zgaruvchi ham ijtimoiy kompetentsiya va moslashuv bilan chambarchas bog'liq, ammo ular bir-biri bilan va/yoki aql bilan bo'lingan tafovutlar bilan cheklangan. Ego

rivojlanishi, Lovinger (1976) tomonidan kontseptsionalangan konstruksiya, xarakter rivojlanishini aks ettiruvchi "ustoz" xususiyatdir (Hauser, 1976). Ego rivojlanish darajasining oshishi bilan odamlar impulsni boshqarish, kognitiv uslub, axloqiy rivojlanish va shaxslararo munosabatlar sohalarida tobora etuk faoliyat ko'rsatmoqda (Hauser, Borman, Pauers, Jacobson va Noam, 1990).

Ego rivojlanishi va moslashish o'rtasida kuchli nazariy va empirik aloqalar mavjud (Hauser va boshq., 1990). Oldingi tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, ego rivojlanishining past darajasi hissiy va xulq-atvorning noto'g'ri moslashuvi indeksleri bilan bog'liq (Browning & Quinlan, 1985; Frank & Quinlan, 1976; Hauser va boshq., 1984; Noam va boshq., 1984). Ushbu tadqiqot doirasida, yuqori ego rivojlanishi aqlli o'smirlar orasida yuqori darajadagi kompetentsiyalarni osonlashtirishi kutilgan edi.

Bir qator tadqiqotlar maktabga asoslangan kompetentsiya va ichki nazorat markazi o'rtasidagi ijobiy bog'liqlikni yoki inson hayotida sodir bo'layotgan voqealar tashqi omillardan ko'ra ko'proq o'z-o'zidan kelib chiqadi degan ishonchni ko'rsatadi (Crandall & Lacey, 1972; Joe, 1971; Solomon, Houlihan, Busse va Parelius, 1971). Tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, tashqi ta'sir bolalarning hissiy qiyinchiliklari va psixologik moslashuvi bilan bog'liq (Bek va Ollendick, 1976; Benassi, Sweeney va Dufour, 1988; Duke & Fenhagen, 1975; Kendall, Finch, Little, Chirico, & Ollendick, 1978; Lutar, Zigler va Goldshteyn, 1992).

Aql-idrok va ego rivojlanishi va nazorat markazi o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik bo'yicha oldingi tadqiqotlar cheklangan umumiy tafovutni ko'rsatadi. Ego rivojlanishi kognitiv faoliyat aspektlarini va nazorat, shuningdek, shaxslararo faoliyatga bo'lgan e'tiqodlarni o'z ichiga oladi va ularning har biridan ko'proq narsani ifodalaydi (Hauser, 1976; Hauser va boshq., 1990). Shunga o'xshab, tadqiqotlar aql va nazorat markazi o'rtasidagi ahamiyatsiz bog'liqlikni ko'rsatdi (Nowicki & Strickland, 1973).

Tanlangan ikkita shaxsiy xususiyatga qo'shimcha ravishda, ijobiy va salbiy hayotiy hodisalarning chastotasi ham aql va malaka darajalari o'rtasidagi bog'lanishni mo'tadillashtirishi mumkin bo'lgan o'zgaruvchilar qatoriga kiritilgan. Ijobiy hayotiy voqealarni kiritish ijobiy his-tuyg'u holatlari va engish o'rtasidagi hujjatlashtirilgan nazariy va empirik assotsiatsiyalarga asoslangan edi (Lazarus, Kanner va Folkman, 1980; Reich & Zautra, 1981; Rutter & Quinton, 1984). Salbiy hayot hodisalari va aql o'rtasidagi o'zaro ta'sirlar bu erda aql bilan bog'liq boshqa shovqinlar bilan birga ko'rib chiqildi. Ushbu strategiya hayotdagi stress bilan olingan oldingi topilmalarning mustahkamligini baholash uchun ishlatilgan (Luthar, 1991) va bundan tashqari, aqlni o'z ichiga olgan bir nechta ta'sirlardan qaysi biri ilgari topilganlar kabi interaktiv tendentsiyalarni namoyish qilishda boshqalarning o'rnini bosishi mumkinligini aniqlash uchun ishlatilgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasining Ta'lim to'g'risidagi qonuni. - T.: O'zbekiston, 2020.- 46 b.

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi to‘g‘risida”gi 2017- yil 7 fevraldagi PF-4947-son Farmoni.

3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi 2019-yil 8 oktabrdagi PF-5847-son Farmoni.

4. Aplashova A.J. Rol semi v samoopredelenii lichnosti:monografiya/Sankt-Peterburg, 2017.-51s

5. Aronson E. Sotsialnaya psixologiya: Psixologicheskiye zakoni povedeniya cheloveka v sotsiume – M: Olma-Press, 2009 - 558 s.

6. Bolotova A.K. Spetsifika semi kak sotsialnoy sistemi.- Sankt-Peterburg.:2017 monografiya 31s

7. Davletshin M.G Yosh davrlari va pedagogik psixologiya.-T: Nizomiy nomidagi TDPU,2004 – 51-60

8. G‘oziev E. Psixologiya. - T.: «O‘qituvchi», 1994. -4-b

9. Gadjiyev A.M. Alfavit soznaniya. – T.: Izd-vo meditsinskoy literaturi, 1999. – S. 87.

10. G'oziyev E.G' Umumiy psixologiya: - T.: Universitet, 2002. – 54 b